
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.44 (477)

О. М. Стрілець, к. ю. н.

**РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ДОГОВІРНИХ УМОВ ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ
ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ (ФОРС-МАЖОРНИХ ЗАСТЕРЕЖЕНЬ)**

Анотація. Стаття присвячена аналізу змісту форс-мажорних застережень в договорах. Досліджуються як обставини, що звільняють від відповідальності, так і вплив наслідків їх настання на договірні відносини сторін. Особлива увага приділяється дослідженню та узагальненню досвіду міжнародної комерційної практики, а також розробці конкретних рекомендацій по вдосконаленню формулювання умов про звільнення від відповідальності.

Ключові слова: договірна відповідальність; звільнення від відповідальності; форс-мажор; форс-мажорні застереження; непереборна сила; міжнародна комерційна практика.

Е. Н. Стрилец, к. ю. н.

**РЕКОМЕНДАЦИИ ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ДОГОВОРНЫХ УСЛОВИЙ
ОБ ОСВОБОЖДЕНИИ ОТ ОТВЕТСТВЕННОСТИ (ФОРС-МАЖОРНЫХ ОГОВОРОВ)**

Аннотация. Статья посвящена анализу содержания форс-мажорных оговорок в договорах. Исследуются как обстоятельства, освобождающие от ответственности, так и влияние последствий их наступления на договорные отношения сторон. Особое внимание уделяется изучению и обобщению опыта международной коммерческой практики, а также разработке конкретных рекомендаций по совершенствованию формулировки условий об освобождении от ответственности.

Ключевые слова: договорная ответственность; освобождение от ответственности; форс-мажор; форс-мажорная оговорка; непреодолимая сила; международная коммерческая практика.

O. M. Strilets, Candidate of Legal Sciences

**RECOMMENDATIONS ON IMPROVING AGREEMENT CONDITIONS ON EXEMPTION
FROM RESPONSIBILITY (FORCE MAJOR RESTRICTIONS)**

Abstract. The article analyzes the content of the force-majeure clause in contracts: both circumstances and impact on treaty relations. Particular attention is paid to international commercial practice. The aim is to specify and make improvement recommendations.

Keywords: contractual liability; exemption from liability; force-majeure; force-majeure clause; Act of God; international commercial practice.

Актуальність теми дослідження. Тема обставин, що звільняють від відповідальності за порушення договору, є надзвичайно актуальною. Вона потребує не лише адекватного законодавчого врегулювання, але й серйозного теоретичного осмислення, оскільки обставини, що звільняють від відповідальності учасників комерційного обороту за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, є однією з найважливіших категорій договірного права.

Постановка проблеми. Прагнення сторін до визначеності і складні та розмиті механізми звільнення від відповідальності, передбачені національним законодавством, призвели до широкого застосування в комерційній практиці договірних умов про звільнення від відповідальності за порушення договору – так званих «форс-мажорних застережень». Останнім часом такі застереження набирають все більшого поширення та значення і в Україні, особливо для договорів, які стосуються довготривалих проектів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Майже всі науковці, які досліджували питання звільнення від відповідальності тим чи іншим чином намагалися надати власні рекомендації по вдосконаленню умов про звільнення від відповідальності. Однак, це відбувалось більшою мірою

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

шляхом розроблення теоретичного поняття непереборної сили та її ознак. Зокрема, значний внесок було зроблено Дмитрієвою О. В. у дисертації на тему «Відповідальність без вини у цивільному праві» та Комаровим О. С. у праці «Відповідальність у комерційному обороті». У більш практичній площині працювали Вілкова Н. Г., Розенберг М. Г. та Комаров О. С. як арбітри міжнародних комерційних арбітражів. У ряді статей ними були досліджені практичні аспекти формулювання форс-мажорних застережень.

Виділення недосліджених частин загальної проблеми. Незважаючи на значний інтерес до проблеми науковців, арбітрів та профільних організацій, складність питання та мінливість комерційних відносин, а також різні підходи до відповідальності, які склалися в різних правових системах, не дозволили виробити єдині рекомендації, які б були однаково актуальні та корисні для всіх видів відносин та всіх правопорядків. Окрім того, більшість спроб вітчизняних юристів надати рекомендації щодо «форс-мажорних застережень» не враховують теоретичні аспекти проблеми, а також міжнародний досвід.

Постанова завдання. Основним завданням дослідження є напрацювання рекомендацій по вдосконаленню умов про звільнення від відповідальності у господарських договорах на основі теоретичних розробок та міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. В зв'язку з тим, що «форс-мажорні застереження» мають важливе практичне значення та широко застосовуються в комерційних договорах, вони включаються у більшості випадків в загальні умови або типові проформи договорів, що розробляються як окремими фірмами, так і міжурядовими організаціями, міжнародними та національними підприємницькими асоціаціями.

Зокрема, типовим прикладом «форс-мажорного застереження», що застосовується в комерційній практиці США, являється наступна умова, що включається до типових договорів купівлі-продажу:

«Жодна із сторін не буде нести відповідальність за будь-яке невиконання обов'язку поставити або прийняти поставку (або частину), що виникло з необхідності дотримуватися будь-якого закону, постанови, указу, інструкції, наказу, розпорядження або іншого урядового заходу або яке з'явилося в результаті дії сил природи (Act of God), пожежі, повені, війни, саботажу, нещасних випадків, трудових конфліктів, нестачі або зриву поставок сировини, матеріалів або обладнання, перерви або затримання в транспортуванні, або будь-яких інших обставин подібного роду поза контролем сторін, у яких вони виникли» [1, с. 74].

Як бачимо, подібне формулювання дозволяє включати до форс-мажорного застереження майже будь-які обставини, на розсуд сторін.

В науковій літературі звертається увага, що найбільш типовими подіями, що включаються до переліку «форс-мажорних», є наступні:

«страйки, локаути, трудові конфлікти, ненормальні умови праці, вихід з ладу машин та обладнання, затримки на шляху, урядові заходи та обмеження, в тому числі обмеження експорту та інше ліцензування, або будь-яка інша подія, яке знаходиться поза контролем продавця, включаючи війну» [2, с. 118].

У вітчизняній юридичній літературі при формулюванні форс-мажорного застереження пропонується користуватися зразком, рекомендованим у Додатку 2 до Постанови Кабінету Міністрів України та Національного банку України від 30 червня 1995 р. № 444 «Про типові форми захисних застережень у зовнішньоекономічних договорах, які передбачають розрахунки в іноземній валюті» [3].

На основі узагальнення досвіду міжнародної комерційної практики провідна міжнародна підприємницька організація – Міжнародна торгова палата (МТП) – запропонувала для використання досить детально розроблене застереження про «форс-мажор» та ускладнюючі обставини (hardship) [4].

Оскільки МТП є досить авторитетною в ділових колах, та її рекомендації широко застосовуються, варто більш детально проаналізувати цей документ. Варто зазначити, що запропоновані МТП формулювання про «форс-мажор», хоч і можуть бути інкорпоровані в договір шляхом прямої відсилки до них, носять загальний характер, а тому повинні бути

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

адаптовані до конкретних умов договору, як, до речі, й будь-які інші рекомендації. Необхідно також пам'ятати, що вони не носять універсального характеру та можуть не відповідати потребам окремих партнерів.

Запропоноване МТП формулювання підстав для звільнення від відповідальності зводиться до наступного:

1. Сторона не відповідає за невиконання будь-якого з її зобов'язань настільки, настільки вона доведе: що невиконання сталося через перешкоду (impediment), що знаходиться поза її контролем; що від неї не можна було розумно очікувати, що при укладенні договору буде враховуватися можливість виконати зобов'язання за наявності перешкоди та її наслідку; що вона не могла розумно запобігти або подолати цю перешкоду або хоча б її наслідки.

2. Перешкода, згадана в пункті 1, може стати наслідком наступних подій, перелік яких не являється вичерпним:

А) оголошена чи неоголошена війна, в тому числі – громадянська, заворушення, революції, піратство, саботаж;

Б) стихійні лиха, такі як урагани, циклони, землетруси, цунамі, повені, руйнації через блискавку;

В) вибухи, пожежі, вихід з ладу машин та обладнання, фабрик, або будь-яких видів установок;

Г) бойкоти, страйки та локауту будь-яких видів, уповільнення роботи, окупація фабрик та приміщень та зупинення роботи, що виникають на підприємстві сторони, що претендує на звільнення від відповідальності;

Д) законні та незаконні дії влади, крім тих, по відношенню до яких сторона, що претендує на звільнення від відповідальності, прийняла на себе ризик в силу положень договору, та тих, про які мова йде в пункті 3.

3. Для цілей пункту 1 і оскільки інше не передбачене в договорі, перешкода не включає відсутність дозволів, ліцензій, в'їзних віз або дозволів на перебування, або ухвал, необхідних для виконання договору, та які повинні видаватися будь-якими державними органами в країні контрагента, що претендує на звільнення від відповідальності.

4. Сторона, що претендує на звільнення від відповідальності, як тільки це стане практично можливим після того, як перешкоди та її наслідки щодо виконання стануть їй відомі, повинна повідомити іншу сторону про таку перешкоду та її вплив на можливість виконати зобов'язання. Повідомлення має бути відправлене, якщо відпадуть підстави для звільнення від відповідальності.

5. Підстави звільнення від відповідальності мають силу з моменту виникнення перешкод або, якщо повідомлення надіслано несвоєчасно, то з дати повідомлення. Відсутність повідомлення покладає на сторону відповідальність відшкодувати збитки за шкоду, якій в іншому випадку можна було б запобігти.

6. Підставою для звільнення від відповідальності у відповідності з цим застереженням звільняє сторону, що порушила зобов'язання, від відшкодування збитків, штрафів та інших договірних санкцій, крім обов'язку сплатити проценти річних за грошовий борг, за той період та в той мірі, поки існує підстава для звільнення від відповідальності.

7. Підстава для звільнення від відповідальності відсуває виконання на строк, який вважається розумним, виключаючи тим самим право іншої сторони, якщо таке існує, припинити чи розірвати договір. При з'ясуванні, який строк вважається розумним, до уваги має бути прийнята до уваги можливість сторони, що порушила зобов'язання, відновити виконання, а також інтерес іншої сторони у виконанні, незважаючи на прострочення. В очікуванні відновлення виконання стороною, що порушила зобов'язання, інша сторона може призупинити виконання своїх зобов'язань по договору.

8. Якщо підстава для звільнення від відповідальності існує довше строку, узгодженого сторонами, або у відсутності такого – протягом більш ніж розумного строку, будь-яка з сторін вправі припинити договір без попереднього повідомлення.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

9. Кожна сторона може зберегти отримане в результаті виконання договору до його припинення. Кожна з сторін зобов'язана відзвітувати перед іншою стороною за будь-яке безпідставне збагачення, що стало результатом такого виконання. Розрахунки по кінцевому фінансовому врегулюванню мають бути здійснені без затримок [4].

Наведене вище формулювання умови про звільнення від відповідальності за невиконання договору – це результат узагальнення міжнародної комерційної практики. Дане «форс-мажорне застереження» сформульоване таким чином, щоб її можна було застосувати до зобов'язань, предметом яких є як виконання в натурі, так і грошова вимога. Також вона цілком підходить для регулювання різних ситуацій невиконання договору.

В застереженні МТП під «форс-мажорними» обставинами розуміються ті обставини, урахування яких було б природним у положенні боржника, що приймає до уваги розвиток подій при укладенні договору. Так, від боржника можна очікувати, що він своєчасно закупить сировину, забезпечить необхідні виробничі потужності, однак він не відповідає за те, що виходить за межі нормального розвитку подій, наприклад, аби він закупив всю сировину, необхідну йому для виконання договору протягом тривалого періоду [1, с. 79].

Загальні умови експортних поставок машинного устаткування, вироблені під керівництвом Європейської економічної комісії ООН та рекомендовані для використання при укладанні контрактів у сфері зовнішньоекономічної діяльності також містять пропозицію щодо формулювання умови про форс-мажор. Стаття Загальних умов (№ 574), яка називається «Випадки звільнення від відповідальності», зокрема, передбачає наступне:

«Будь-які не залежні від обох сторін обставини, якщо вони мають місце після укладення контракту та перешкоджають його виконанню в нормальних умовах, повинні розглядатися як такі, що звільняють від відповідальності. Такими, що не залежать від сторін є обставини, які не являються результатом вини сторони, яка на них посилається. Сторона, що вимагає звільнення від відповідальності в силу вищезазначених обставин, повинна якомога скоріше повідомити в письмовій формі іншу сторону, як про наявність таких обставин, так і про їх припинення» [5].

Важливість та необхідність договірної умови про «форс-мажор» стають надзвичайно актуальними, коли партнери укладають між собою договір, що стосується значних капіталовкладень та таких, що зачіпають значною мірою економічні інтереси сторін протягом довготривалого періоду часу. Зокрема, помітне місце відведене рекомендаціям щодо вироблення умов звільнення від відповідальності в Правовому посібнику Комісії ООН по праву міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ) по складанню міжнародних контрактів на будівництво промислових об'єктів [6]. В цьому документі сторонам рекомендується визначити об'єм прав, що надаються кожному контрагенту у випадку виникнення відповідних обставин, обрати певний метод: або встановити певні критерії, або перерахувати конкретні обставини, що розглядаються в якості підстав для звільнення від відповідальності, визначити характер правових наслідків виникнення подій, що перешкоджають виконанню договору, порядок повідомлення про їх виникнення.

Отже, на сьогодні широко використовуються зразки формулювань договірних умов, що звільняють боржника від відповідальності за невиконання договореного зобов'язання. Однак при цьому сторони мають пам'ятати про те, що такі зразки найчастіше є лише загальними рекомендаціями, які треба адаптувати під кожний конкретний договір, часто навіть суттєво переробляти.

На жаль, значна кількість спорів та утруднень виникає саме через те, що сторони просто переписують більшу кількість положень контракту з вже готових зразків, не замислюючись над їх змістом.

Однак такий поверхневий підхід до визначення умов договору, особливо умов про звільнення від відповідальності, загрожує дуже серйозними наслідками, оскільки цілком природним є намагання кожного ослабити свою відповідальність та посилити відповідальність свого контрагента.

Аналіз договірної практики свідчить про дуже низький рівень роботи господарюючих суб'єктів з договорами – вони часто бувають уже короткими за об'ємом (2-3 сторінки тексту), нечіткими за змістом, неконкретними, що породжує чисельні конфлікти в процесі їх виконання, дестабілізує

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

ринкові відносини. Низька якість договорів часто не дає можливості судам, що розглядають подібні спори, винести законне та обґрунтоване рішення, здійснити захист тієї сторони, яка дійсно його потребує.

І хоча в юридичній літературі висловлюється точка зору, що некоректно на етапі укладення комерційного договору узгоджувати наслідки його невиконання, однак погодитися з цим не можна, оскільки сторони домовляються не про покарання, а про розподіл ризиків, що є дуже важливим, оскільки сторона має право знати наперед на що вона може розраховувати з раз порушення договору контрагентом.

Дуже важливим при формулюванні умов контракту, що укладається як з іноземним, так і українським партнером, є вибір редакції як обставин, що звільняють від відповідальності, так і вплив наслідків їх настання на договірні відносини сторін, так як від цього залежить чіткість взаємовідносин сторін як на стадії виконання контракту, так і на стадії можливого вирішення спору в разі настання ситуації виникнення обставини, яка звільняє сторону від відповідальності [7, с. 51].

Так, проведений М. Г. Розенбергом аналіз матеріалів справ, розглянутих МКАС при ТПП РФ, показав, що при формулюванні умови про обставини, що звільняють від відповідальності, часто не враховувалися наслідки того чи іншого формулювання, що призводило до зниження або підвищення майнової відповідальності відповідної сторони контракту [8, с. 263-267]. Це свідчить про необхідність чіткого формулювання договірної умови про звільнення від відповідальності, яке б не залишало місця для іншого тлумачення.

Практика укладення договорів свідчить про те, що сторони, користуючись наданим їм правом, включають до тексту договору форс-мажорне застереження, перераховуючи в ньому конкретні обставини, настання яких звільняє їх від відповідальності за невиконання або неналежне виконання договору [9, с. 151].

Варто зауважити, що коло таких обставин, є майже стандартним та часто занадто розширеним, тобто містить такі обставини, які або майже нереальні на території України, або настання яких завідомо на виконання договору ніяк не вплине (зокрема, цунамі тощо). Зрозуміло, що таке розширення форс-мажорних обставин свідчить про побоювання сторін пропустити щось важливе, однак це зводить значення форс-мажорних застережень в нашій державі майже нанівець.

Сторони мають чітко та ясно сформулювати зміст відповідного застереження. В договірній практиці можна зустріти різноманітні формулювання форс-мажорних застережень. Всі варіації можна розділити на дві основні групи в залежності від порядку викладення: «позитивні» та «негативні». До перших будуть відноситися застереження, в яких перераховуються обставини, що звільняють від відповідальності. В «негативних» перераховуються обставини, які не тягнуть за собою звільнення від відповідальності і формулюються, зокрема, таким чином: «форс-мажор не включає наступні обставини, за виключенням тих, які явно мають характер форс-мажору: запізнення поставки обладнання, станків, запчастин, палива, поломка обладнання» [7, с. 52]. Також варто включати до форс-мажорного застереження обставини, які є специфічними для певної сфери діяльності [10, с. 72].

Окремо має бути визначено вплив форс-мажорних обставин на виконання договору. Наприклад: «сторони звільняються від відповідності, в тому числі такої, що викликана обставинами (перелік), якщо їх настання спричинило неможливість виконання стороною своїх зобов'язань за даним договором»; «сторони звільняються від відповідальності за часткове або повне невиконання зобов'язань за договором, якщо воно стало наслідком (перелік) обставин і якщо ці обставини безпосередньо вплинули на виконання договору».

Досить часто сторони в застереженні передбачають перелік обставин, які розділяють на декілька груп для зручності, зокрема: природні явища; збройні конфлікти; трудові конфлікти; поломка обладнання та аналогічні події на виробництві; транспортні труднощі; дії влади тощо.

Зазвичай, на практиці використовуються три наступних можливих варіанти викладення відповідних обставин, які сторони визнають такими, що звільняють їх від відповідальності [7, с. 54]:

1. Зазначається, що сторони звільняють від відповідальності за наявності обставин форс-мажору, дається загальне визначення, ознаки. В такому випадку сторона, яка посилається на

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

обставини непереборної сили, має довести, що такі обставини відповідають тим ознакам, які вказані у договорі.

2. Сторони узгоджують незакритий перелік обставин, що звільняють сторони від договірної відповідальності, як правило, до них відносять обставини непереборної сили, так і інші непередбачувані обставини, які сторони обрали такими, що звільняють від відповідальності. Завершують такий перелік зазвичай «та ін.», «та інші обставини, які не залежать від сторін» тощо.

3. Сторони узгоджують закритий перелік обставин, що звільняють їх від відповідальності. В такому випадку лише ті обставини, які потрапили до переліку, будуть звільняти сторони від відповідальності. У випадку, якщо виникають обставини непереборної сили, але вони непередбачені у договорі, то вони не будуть звільняти сторони від відповідальності. Через це сторони мають бути особливо обережними, формулюючи закритий перелік обставин, що звільняють від відповідальності за порушення договору, оскільки будуть нести дуже жорстку відповідальність в порівнянні із законом.

На нашу думку, формулюючи форс-мажорне застереження не варто вказувати на родові ознаки обставин, аби не створювати необхідність доведення їх наявності для звільнення від відповідальності. Доцільно включити у договір саме вичерпний перелік обставин форс-мажору, оскільки боржнику необхідно буде лише підтвердити факт виникнення конкретної обставини, передбаченої у форс-мажорному застереженні.

Незважаючи на те, що законодавство України регулює звільнення від договірної відповідальності як за законом, так і за погодженням сторін, однак воно не містить дуже важливих норм. Це стосується механізму звільнення, який ніде не прописаний. Єдина норма, що хоч якось зачіпає цю проблему – ч. 4 ст.219 ГК, де передбачено, що сторони можуть самі визначити порядок засвідчення фактів форс-мажору.

Така невизначеність законодавця спричиняє значні проблеми на практиці, саме тому сторони часто намагаються за можливості вивести договір за межі законодавства України.

По-перше, законодавство не містить роз'яснення того, що мається на увазі під звільненням від відповідальності, як воно впливає на права сторін. Проаналізувавши норми ЦК та ГК можна прийти до висновку що мається на увазі звільнення від сплати штрафних санкцій та відкладення виконання в натурі, однак відсутність чіткої норми призводить до того, що сторона, яка порушила договір, посилаючись на обставини форс-мажору, просить звільнити її від виконання зобов'язання в натурі, що є неприпустимим.

По-друге, вже згадувалося, що ані в ЦК, ані ГК немає часових рамок звільнення від відповідальності. На практиці прийнято звільняти боржника від договірної відповідальності (тобто відкласти виконання без застосування штрафних санкцій) лише на період дії даних обставин та їх наслідків, однак, вважаємо, що варто закріпити це правило безпосередньо у статтях, що регулюють звільнення від відповідальності.

По-третє, важливим моментом, що виникає у зв'язку з «форс-мажорними» застереженнями, що застосовуються в комерційних відносинах, являється проблема, що стосується обов'язку сторони, що порушила договір, своєчасно інформувати свого контрагента про настання таких обставин, про їх характер тощо. Як вказується у вже згаданому застереженні МТП, невиконання цього обов'язку не лише покладає на цю сторону обов'язок відшкодувати збитки, але й позбавляє її можливості посилатися на застосування умови про звільнення від відповідальності щодо періоду часу до того, як було зроблене повідомлення про форс-мажор. Цей обов'язок є звичайним для торгового обороту, однак не знайшов закріплення у ГК чи ЦК.

Важливою є проблема долі договору в разі настання передбачених форс-мажорних обставин. Як вже згадувалося вище, настання таких обставин відкладає виконання в натурі на час їх дії, однак, виникає питання, що робити кредитор, якщо обставини тривають наскільки довго, що виконання вже не має сенсу? Знову ж таки, в практиці міжнародного комерційного обороту це вирішується шляхом включення в застереження положення про граничні строки дії форс-мажорних обставин, після яких договір припиняється через неможливість виконання.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

Недостатньо лише настання форс-мажорних та їх впливу на неможливість виконання зобов'язання для звільнення від відповідальності. Боржник повинен довести настання таких обставин.

Отже, якщо до договору буде застосовуватися законодавство України, то сторони, крім складання детального переліку форс-мажорних обставин, мають детально узгодити всі процедурні питання. Саме це сприятиме більш оперативному та ефективному вирішенню суперечок, які виникли внаслідок настання обставин, що перешкоджають виконанню зобов'язань.

Зокрема, необхідно передбачити наступне:

1. **Обов'язок проінформувати про дію форс-мажору.** Сторонами в договорі обов'язково має бути передбачений обов'язок сторони, яка постраждала внаслідок дії форс-мажорних обставин, своєчасно повідомити контрагента про неможливість виконання зобов'язання. В міжнародній практиці це є необхідною умовою для того, щоб сторона могла звільнитися від відповідальності. Зокрема, судова практика виходить з того, що такий обов'язок виникає у зв'язку з принципом добросовісності: пізніше повідомлення може перетворити посилання на форс-мажор на зловживання правом, тому сторона повинна принаймні прийняти на себе ті витрати, які виникли у її контрагента внаслідок такого пізнього повідомлення [1, с. 82].

2. **Строки,** у які сторона має повідомити іншу про неможливість виконати договір у зв'язку з обставинами форс-мажору.

3. **Форма повідомлення.** Зокрема, треба вказати, чи достатньо усної форми, чи потрібна письмова. Якщо письмова, то варто конкретизувати, вказавши точний спосіб передачі інформації: рекомендованим листом, телеграфом, факсом, електронною поштою, будь-яким іншим доступним способом. Зазвичай, сторони обирають письмову форму повідомлення - це робиться для того, аби мати потім можливість довести факт повідомлення.

4. **Вимоги до змісту повідомлення.** Доречно вказати, що саме контрагент повинен повідомити: дані про характер форс-мажорної обставини; за яких обставин вона виникла; оцінку впливу даної обставини на можливість виконання зобов'язання та строки його виконання; характер звільнення (тимчасове або постійне) та ін. Бажано, щоб таке повідомлення було максимально чітким та давало повне та дійсне уявлення про обставини, яка стала перешкодою для виконання зобов'язання.

5. **Прийняття повідомлення.** Не зайвим буде вказати, що повідомлення вважається таким, що прийняте іншою стороною, якщо ця сторона не подала свої заперечення протягом встановленого строку.

6. **Наслідки недодержання встановленої в договорі процедури.**

Також при формуванні форс мажорного застереження слід враховувати, що форс-мажорні обставини можуть тривати протягом тривалого періоду, а тому спричинити ситуація, коли виконання сторонами договору стане економічно недоцільним. Саме тому, зазвичай, пропонується сторонам вказувати граничні строки дії форс-мажорних обставин, після спливу яких, сторони отримують право анулювати взаємні зобов'язання. При цьому варто зазначити, що жодна із сторін не матиме права вимагати від іншої сторони відшкодування збитків.

Граничні строки, зазвичай, встановлюються, виходячи з характеру зобов'язань, строку дії договору, відповідно до звичаїв тощо. Зокрема, якщо договір стосується товарів, які швидко псуються, то варто виходити із строку придатності. Практика свідчить про недоцільність встановлення строку більше 6 місяців, зазвичай пропонується строк в 3 місяці [11, с. 368]. Вважаємо, що доречніше встановити найкоротший прийнятний для сторін строк та передбачити право на його продовження за погодженням сторін.

Зазвичай, у форс-мажорному застереженні містить вимога про документальне підтвердження форс-мажорних обставин. Так, згідно з ч. 3 ст. 14 Закону України «Про торговельно-промислові палати в Україні» [12], ТПП України затверджує обставини форс-мажору відповідно до умов зовнішньоекономічних угод та міжнародних договорів України.

Однак сторони можуть обрати будь-яку іншу організацію, що матиме право підтверджувати факти, що містяться в повідомленні про неможливість виконання зобов'язання. Також, доречно

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

буде передбачити і те, в який строк сторона має надати документ, що підтверджує наявність форс-мажорних обставин. При узгодженні такого строку, необхідно враховувати, що збір документів, необхідних для розгляду й визнання подій, що сталися, форс-мажорними обставинами, потрібен час. До того ж треба враховувати, що процедури такого визнання різняться та, відповідно, можуть зайняти різний час, залежно від органу, що засвідчує форс-мажор.

ТПП України не має затвердженого порядку засвідчення обставин форс-мажору. І хоча його відсутність не унеможливує роботу ТПП, однак, вважаємо за доцільне прийняття такого документу для полегшення діяльності суб'єктів господарювання.

Для прикладу, ТПП Російської Федерації 30 вересня 1994 року затвердила Положення «Про порядок засвідчення ТПП Російської Федерації обставин форс-мажору» [13]. В даному положенні для зручності учасників комерційного обороту наводяться приклади обставин форс-мажору. Наводяться процедури засвідчення форс-мажору, перелік документів, які має надати заінтересована сторона зовнішньоекономічного контракту; зміст сертифікату тощо.

Висновки. Можливість формування сторонами в договорі різноманітних умов про звільнення від відповідальності має не лише доктринальне, але й практичне значення, а тому сторони мають дуже уважно підходити до формулювання форс-мажорного застереження, оскільки від цього буде залежати виконання зобов'язання, а також питання відповідальності. Варто зазначити, що розумний підхід до формулювання даної умови договору дозволить стороні максимально обмежити свою відповідальність та перекласти ризики на контрагента, а для цього необхідно лише проаналізувати ситуацію та визначити, які обставини можуть спричинити неможливість виконати зобов'язання. Саме завдяки ретельній розробці умов договору виникають логічні та продумані контракти, які здатні ще на стадії укладення визначити потенційні проблеми та закласти основи добрих відносин між партнерами.

Література

1. Комаров, А. С. Ответственность в коммерческом обороте / А. С. Комаров. - М. : Юрид. лит., 1991. - 208 с.
2. Шмиттгофф, К. М. Экспорт: право и практика международной торговли / К. М. Шмиттгофф; пер. с англ. - М. : Юрид. лит., 1993. - 512 с.
3. Про типові форми захисних застережень у зовнішньоекономічних договорах, які передбачають розрахунки в іноземній валюті : постанова Кабінету Міністрів України та Національного банку України від 21 червня 1995р. № 444 // URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/444-95-%D0%BF>.
4. Форс-мажорные обстоятельства. Публикация № 42 (Е). Пер. с англ. М.: Издательство АО "Консалтбанкир", 1997. 64 с.
5. Загальні умови експортних поставок машинного обладнання. (Європейська економічна комісія ООН, ЕСЕ/МЕ/574): // URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_383.
6. Видання ООН. Нью-Йорк, 1988. Документ № А / CN. 9 / SER. В / 2 // Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. М.: Юрид. лит., 1991.
7. Вилкова, Н. Совпадает ли форс-мажорная оговорка контракта с понятием форс-мажора? / Н. Вилкова // Хозяйство и право. - 2008. - № 5. - С. 48–55.
8. Розенберг, М. Г. Международная купля-продажа товаров (Комментарий к законодательству и практике разрешения споров) / М. Г. Розенберг. - М. : Юридическая фирма «КОНТРАКТ», «ИНФРА-М», 2001. - 368 с.
9. Дмитриева, О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. канд. юр. наук : 12.00.03. / О. В. Дмитриева. - Санкт-Петербург, 1996. - 188 с.
10. Кокот, К. Форс-мажорне застереження у зовнішньоекономічному контракті: проблеми формулювання / К. Кокот // Юридичний журнал. - 2003. - № 11. - С. 71–74.
11. Нортон, А. Т. Справочник по международным коммерческим контрактам. Пер. с англ. / А. Т. Нортон. - М. : Мир, право, информация, 2001. - 400 с.
12. Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України від 02.12.1997 // URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%92%D0%A0>.
13. Положение о порядке свидетельствования Торгово-промышленной палатой Российской Федерации обстоятельств непреодолимой силы (форс-мажор). Приложение к постановлению Правления Торгово-промышленной палаты РФ от 23 декабря 2015 г. № 173-14 // URL: https://ceur.ru/library/docs/departamental_regulations/item318075/.

Надійшла 10.09.2018

Бібліографічний опис для цитування :

Стрілець, О. М. Рекомендації щодо вдосконалення договірних умов про звільнення від відповідальності (форс-мажорних застережень) / О. М. Стрілець // Актуальні проблеми юридичної науки та практики. – 2018. – № 1 (4). – С. 17-24.